

УДК 544.016.2:(546.683+546.23+546.81)

ФАЗОВІ РІВНОВАГИ НА КВАЗІБІНАРНИХ ПЕРЕРІЗАХ СИСТЕМИ TlSe–SnSe–Se

Малаховська-Росоха Т.О., Сабов М.Ю., Барчій І.Є., Переш Є.Ю.

Ужгородський національний університет, 88000, м. Ужгород, вул.. Підгірна, 46

Актуальною проблемою сьогодення є впровадження енергоощадних технологій та альтернативних джерел енергії, що безпосередньо пов'язано з пошуком нових ефективних матеріалів. Одним із шляхів пошуку та одержання нових матеріалів з відтворюваними властивостями є дослідження фазових рівноваг в багатокомпонентних системах. В останні роки активізувалися роботи в напрямку покращення термоелектричної ефективності як класичних матеріалів, так і нових матеріалів, зокрема, тернарних сполук за участю Талію [1]. Попередні дослідження термоелектричних властивостей тернарних халькогенідів Талію та елементів головної і побічної підгруп IV групи показали перспективність їх використання в якості високоефективних термоелектричних матеріалів [2].

Мета даної роботи полягала в дослідженні фазових рівноваг у системі TlSe–SnSe–Se. Досягнення мети потребувало постановки та вирішення наступних завдань: провести синтез та ідентифікацію вихідних бінарних компонентів та потрібних сплавів, методами ДТА і РФА дослідити фізико-хімічну взаємодію на квазібінарних перерізах системи TlSe–SnSe–Se, побудувати відповідні діаграми стану.

Детальний аналіз літературних даних стосовно систем, які утворюють потрібну систему TlSe–SnSe–Se, показав, що:

- У системі Sn–Se існують наступні фази: SnSe та SnSe₂, які плавляться конгруентно (при 1093 та 898 К відповідно), сполука SnSe має поліморфне перетворення при 813 К, що є фазовим переходом другого

роду, тобто здійснюється без зміни кристалічної структури [3].

- У системі Tl–Se утворюються проміжні сполуки складів Tl₂Se, TlSe і Tl₂Se₃. Із них Tl₂Se та TlSe плавляться конгруентно при 663 та 603 К відповідно, а Tl₂Se₃ утворюється за перитектичною реакцією: L+Tl₂Se↔Tl₂Se₃ [4].

- Система TlSe–SnSe характеризується наявністю двох тернарних сполук Tl₂SnSe₃ та TlSnSe₂, які утворюються за перитектичними реакціями: L + SnSe ↔ TlSnSe₂ (при 720 К); TlSnSe₂ + TlSe ↔ Tl₂SnSe₃ (при 620 К) [5]. В той же час, при дослідженні системи Tl₂Se–SnSe₂, [6] виявлено тернарну сполуку Tl₂SnSe₃, що плавиться конгруентно при 730 К.

- У потрібній системі TlSe–SnSe–Se утворюється тернарна сполука Tl₂Sn₂Se₅, яка існує у вузькому температурному інтервалі: утворюється при 732 К за перитектичною реакцією: L + SnSe₂ ↔ Tl₂Sn₂Se₅ і твердофазно розкладається нижче 655 К згідно реакції: Tl₂Sn₂Se₅ ↔ SnSe₂ + Tl₂SnSe₃.

Проведена за літературними даними триангуляція системи Tl–Sn–Se [7] показала, що в квазіпотрійній системі TlSe–SnSe–Se квазібінарним є переріз Tl₂SnSe₃–Se.

Оскільки в літературних джерелах наводилися різні дані про характер плавлення сполуки Tl₂SnSe₃, було поставлене завдання уточнити характер фізико-хімічної взаємодії в системі TlSe–SnSe.

Для дослідження характеру фазових рівноваг в квазіподвійних системах TlSe–SnSe та Tl₂SnSe₃–Se синтезували потрібні сплави у всьому концентраційному інтервалі. Синтез здійснювали одното температурним методом у вакуумованих до 0.13 Па кварцових ампулах. Максимальна температура синтезу перевищувала на 50–70 К температуру

плавлення вихідних сполук. Витримка при цій температурі складала 24 години, що забезпечувало повноту проходження реакції. Гомогенізуючий відпал проводили протягом 336 годин при експериментально підібраній температурі (573 К). За результатами ДТА та РФА побудовано відповідні діаграми стану систем.

Система TlSe–SnSe. Взаємодія вихідних бінарних компонентів у системі TlSe–SnSe призводить до утворення двох проміжних тернарних сполук: Tl_2SnSe_3 – плавиться конгруентно при 732 К і $TlSnSe_2$ – утворюється за перитектичною реакцією $L + \eta \leftrightarrow \lambda$ при 670 К (рис. 1). Система характеризується утворенням граничних твердих розчинів μ – на основі TlSe, η та η' – на основі нтм та втм SnSe (відповідно), ε – на основі Tl_2SnSe_3 , а також λ – на основі $TlSnSe_2$. Гілки первинних кристалізацій перетинаються у чотирьох неваріантних точках, яким відповідають рівноважні процеси:

- евтектичний $L \leftrightarrow \mu + \varepsilon$, 17 мол. % SnSe, 553 К;
- евтектичний $L \leftrightarrow \varepsilon + \lambda$, 36 мол. % SnSe, 650 К;
- перитектичний $L + \eta \leftrightarrow \lambda$, 38 мол. % SnSe, 668 К;
- метатектичний $\eta' \leftrightarrow L + \eta$, 40 мол. % SnSe, 716 К.

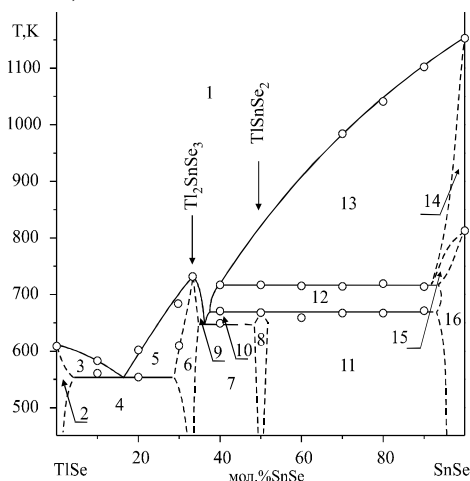

Рис. 1 Діаграма стану системи TlSe–SnSe

1 – L;	7 – $\varepsilon + \lambda$;	12 – L + η
2 – μ ;	8 – λ ;	13 – L + η' ;
3 – L + μ ;	9 – L + ε ;	14 – η' ;
4 – $\mu + \varepsilon$;	10 – L + λ ;	15 – $\eta + \eta'$;
5 – L + μ ;	11 – $\lambda + \eta$;	16 – η
6 – ε ;		

Метатектичний неваріантний процес відбувається на основі поліморфного перетворення бінарного станум (II) селеніду (точка відповідає 87 мол. % SnSe). Збільшення концентрації TlSe у сплавах приводить до пониження температури поліморфного перетворення SnSe від 808 К до 716 К. Нонваріантний перитектичний процес утворення λ - фази на основі сполуки $TlSnSe_2$ ($L + \eta \leftrightarrow \lambda$), тільки для сплаву із вмістом 50 мол. % SnSe проходить із повною реалізацією стехіометричних кількостей розплаву L та η - фази. У концентраційному інтервалі 38–50 мол. % SnSe в надлишку залишається розплав L, в концентраційному інтервалі 50–90 мол. % SnSe – в надлишку залишаються кристали η -фази.

Пониження температури супроводжується звуженням областей гомогенності граничних твердих розчинів на основі вихідних бінарних і проміжних тернарних сполук.

Система Tl_2SnSe_3 –Se. Діаграма стану системи Tl_2SnSe_3 –Se (рис. 2) відноситься до евтектичного типу із виродженою евтектикою в точці плавлення селену.

Ліквідус системи утворює гілка первинної кристалізації ε -граничних твердих розчинів на основі тернарної сполуки талій (I) триселеностанату Tl_2SnSe_3 . В інтервалі концентрацій від 20 до 60 мол. % Tl_2SnSe_3 спостерігається розшарування у рідкій фазі.

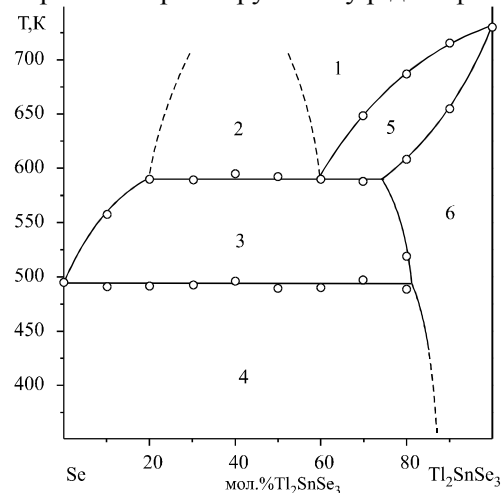

Рис. 2 Діаграма стану системи Tl_2SnSe_3 –Se

1 – L;	4 – $\varepsilon + \chi$;
2 – $L_1 + L_2$;	5 – L + ε ;
3 – L + ε ;	6 – ε

Евтектичний неваріантний процес $L \leftrightarrow \varepsilon + \chi$ відбувається при 494 К, а

монотектичний $L \leftrightarrow L + \varepsilon$ – в інтервалі концентрацій від 20 до 75 мол. % Tl_2SnSe_3 при температурі 591 К.

Ширина ε -граничних твердих розчинів при температурі нонваріантних процесів не перевищує 25 мол. %, і з пониженням температури зменшується.

Таким чином, уперше досліджено фазові рівноваги у системі Tl_2SnSe_3 –Se. Встановлено, що вона відноситься до евтектичного типу із виродженою евтектикою в точці плавлення селену. Уточнено характер фізико-хімічної взаємодії у системі $TlSe$ – $SnSe$, показано, що в системі утворюються дві тернарні сполуки Tl_2SnSe_3 – плавиться конгруентно при 732 К і $TlSnSe_2$ – утворюється за перитектичною реакцією (670 К).

Література

1. McGuire M.A. Exploring thallium compounds as thermoelectric materials: Seventeen new thallium chalcogenides / M.A. McGuire, T.K. Reynolds, F.J. Disalvo // Chemistry of materials. – 2005.– V.17, №11.– P. 2875-2884.
2. Нові термоелектричні матеріали в системах Tl – Ti (Zr)–S: матеріали міжнародної

конференції [“Функціоналізовані матеріали: синтез, властивості та застосування”], (Київ, 24–29 вересня 2002 р.) / – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2002. – С.66-67.

3. Караханова М.И. О диаграмме плавкости системы олово - селен / М.И. Караханова, А.С. Пашинкин, А.В. Новоселова // Изв. АН СССР. Неорган. матер. – 1966. – Т.2. – С. 1186-1189.
4. Обухов А.П. Двойные сплавы таллия с серой, селеном и теллуrom / А.П. Обухов, Н.С. Бубыраева // Изв. сектора физ.-хим. анализа. – 1949. – Т.19. – С. 276–280.
5. Захаров А.И. О фазовой диаграмме сплавов таллий – олово / А.И. Захаров, Е.Г. Понятовский // Журнал неорган. химии. – 1962. – Т.7, №10. – С. 2374-2377.
6. Готук Али Аларик. Исследование фазовых равновесий и термодинамических свойств систем, образованных халькогенидами таллия и олова (свинца): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. хим. наук: спец. 02.00.01 “Неорганическая химия” / Готук Али Аларик. – Баку, 1978. – 18 с.
7. Триангуляція системи Tl – Sn – Se / Т.О. Малаховська, О.М. Янкович, М.Ю. Сабов, Є.Ю. Переш // Наук. вісник Волинського ун-ту. Серія “Хімія”. Вип.13. – 2008. – С.16-20.

PHASE EQUILIBRIA IN THE $TlSe$ – $SnSe$ – Se SYSTEM QUASITERNARY SECTIONS

Malakhovska-Rosoha T.O., Sabov M.Yu., Barchiy I.E., Peresh E.Yu.

The investigation of the phase equilibrium of the Tl_2SnSe_3 – Se system was carried out. The eutectic type interaction was established. The degenerate eutectic point was at selenium. The physicochemical interactions types in the $TlSe$ – $SnSe$ system were specified. Corresponding phase diagrams have been constructed it's observed that Tl_2SnSe_3 melt congruently.